

جایگاه فرهنگ عذرخواهی و عذرپذیری در آموزه‌های دینی

راضیه علی اکبری*

مقدمه

چرا امروزه در جامعه فرهنگ «عذرخواهی و عذرپذیری» ضعیف شده است؟ گاهی روابط میان اعضای خانواده و افراد جامعه به سبب تضاد منافع یا سوء تفاهم و سوء برداشت، دچار آسیب می‌شود. در بسیاری از موارد می‌توان با عذرخواهی از این بحران گذشت، اما گاهی اشخاص عذرخواهی نمی‌کنند و این آغاز مشکلات است؛ در حالی که باید دانست همان‌طور که توبه و اقرار به گناه در پیشگاه خدا فشار روانی فرد را کاهش می‌دهد، عذرخواهی و پوزش از دیگران نیز موجب آرامش فرد و جامعه می‌شود. از نظر اسلام، عذرخواهی و عذرپذیری امری بسیار پسندیده است. البته انسان نباید به‌گونه‌ای رفتار کند که نیازمند عذرخواهی باشد، ولی از آنجا که انسان دستخوش خطاست؛ از وی خواسته شده است که منش عذرخواهی را در خود ایجاد نماید و در وقت لزوم عذرخواهی کند. در نوشتار حاضر به بررسی اهمیت و جایگاه عذرخواهی و عذرپذیری می‌پردازیم.

پرهیز از عوامل عذرخواهی

شایسته است آدمی با تهذیب نفس و تقویت عزت نفس از عواملی مانند فحش، تکبر، غیبت، دروغ، بدزبانی و ... که موجب عذرخواهی می‌شوند، پرهیز نماید. در بسیاری از موارد اگر انسان تنها زبان خود را کنترل کند، از عذرخواستن بی‌نیاز می‌شود. پیامبر ﷺ فرموده است: «إِيَّاكَ وَ مَا تَعْتَدِرُ مِنْهُ؛^۱ زنهار از کاری که به سبب آن پوزش بخوایی». امتیاز مؤمن بر دیگران در این است که کمتر محتاج عذرخواهی می‌شود. امیر مؤمنان علیه السلام فرموده است: «الاستِغْنَاءُ عَنِ

* دکترای کلام اسلامی و مدرس دانشگاه.

۱. حسن بن علی ابن شعبه حرانی، تحف العقول، ص ۲۴۹.

الْعُذْرُ أَعَزُّ مِنَ الصَّدَقِ بِهِ؛^۱ نیاز نیافتن به عذرخواهی، عزت بخش تر از پوزش خواهی موجه است».

اگر کارهای انسان همواره معروف و خیر و پسندیده باشد، نیازی به پوزش نیست. اصولاً کسانی دنبال عذر یا عذر تراشی و توجیه و بهانه جویی هستند که دنبال توانایی علمی و عملی نمی روند؛ زیرا اگر کسی دنبال توانایی باشد، دیگر نیازی نیست عذر بخواند؛ چنانکه امام علی علیه السلام فرموده است: «إِذَا قَلَّتِ الْمَقْدَرَةُ كَثُرَ التَّعَلُّلُ بِالْمَعَاذِيرِ؛^۲ هر گاه توانایی کاستی گیرد، تمسک به عذر و بهانه ها فزونی یابد». امام حسین علیه السلام نیز فرموده است: «کاری ممکن که از آن پوزش بخوایی؛ زیرا مؤمن نه بد می کند و نه عذر می طلبد و منافق هر روز بد می کند و پوزش می خواهد».^۳

فضیلت عذرخواهی و آداب آن

اگر انسان در زندگی روزمره خود نسبت به دیگری مرتکب خطایی شد، باید این شجاعت و منش را داشته باشد که عذرخواهی کند. اگر چه بحث ما درباره روابط انسانی است، اما عذرخواهی در ارتباط با حضرت حق نیز صادق است؛ یعنی وقتی انسانی در برابر خداوند مرتکب خطا و نافرمانی شد، باید عذرخواهی و توبه کند. عذرخواهی در روابط انسانی بسیار مهم است؛ زیرا رابطه ها چه از نوع دوستانه و عاطفی و چه از نوع رابطه کاری، یکی از مهم ترین سرمایه های اجتماعی انسان هستند و ارزش حفظ بسیاری از این رابطه ها تا آنجاست که به خاطر آنها درد و فشار معذرت خواهی را تحمل کند. برای حفظ شخصیت خود نیز باید در صورت بروز اشتباه عذرخواهی کرد؛ زیرا اشتباه ها و خطاها می توانند بخش مهمی از شخصیت ما را تخریب کنند. عذرخواهی، آداب و شرایطی دارد که به برخی از آنها اشاره می شود:

۱. عذرخواهی باید بهنگام باشد

اگر شخص خاطی در زمان و مکان مناسب عذرخواهی نکند، عذرخواهی با تأخیر چندان تأثیری نخواهد داشت؛ چنانکه عذرخواهی از خدا نیز باید در همین دنیا صورت بگیرد و عذرخواهی و توبه در زمان مرگ و یا در قیامت هیچ فایده ای ندارد. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله فرموده

۱. محمد بن حسین شریف الرضی، نهج البلاغه، تصحیح صبحی صالح، ص ۵۳۴.

۲. عبدالواحد بن محمد تمیمی آمدی، غررالحکم و دررالکلم، ص ۲۸۴.

۳. حسن بن علی ابن شعبه حرانی، تحف العقول، ص ۲۴۸.

است: «وَسَرَّ الْمَعْدِرَةَ حِينَ يَحْضُرُ الْمَوْتُ؛^۱ بدترین پوزش، زمانی است که مرگ فرارسد». قرآن کریم نیز درباره عذرخواهی ظالمان، کافران و منافقان در قیامت می‌فرماید: «فَيَوْمَئِذٍ لَا يَنْفَعُ الَّذِينَ ظَلَمُوا مَعذِرَتُهُمْ وَلَا هُمْ يُسْتَعْتَبُونَ؛^۲ آن روز عذرخواهی ظالمان سودی به حالشان ندارد، و توبه آنان پذیرفته نمی‌شود». «يَوْمَ لَا يَنْفَعُ الظَّالِمِينَ مَعذِرَتُهُمْ وَلَا لَهُمُ اللِّعْنَةُ وَ لَهُمْ سُوءُ الدَّارِ؛^۳ روزی که عذرخواهی ظالمان سودی به حالشان نمی‌بخشد و لعنت خدا برای آن‌ها و خانه (و جایگاه) بد نیز برای آنان است».

برخی افراد در طول زندگی خود حاضر نیستند نسبت به کسانی که به آن‌ها بدی کرده‌اند، عذرخواهی کنند و حلالیت بطلند و این امر بسیار مهم را به تأخیر می‌اندازند؛ حال آنکه انسان از زمان مرگ خود هیچ اطلاعی ندارد و ممکن است فرصت عذرخواهی و حلالیت‌طلبی از دست برود.

۲. عذرخواهی باید صادقانه و خالصانه باشد

عذرخواهی دروغین و ظاهری اثر منفی به جا می‌گذارد؛ چنانکه خداوند می‌فرماید:

سَيَقُولُ لَكَ الْمُخَلَّفُونَ مِنَ الْأَعْرَابِ شَغَلَتْنَا أَمْوَالُنَا وَأَهْلُونَا فَاسْتَغْفِرْ لَنَا يَقُولُونَ بِآلْسِنَتِهِمْ مَا لَيْسَ فِي قُلُوبِهِمْ قُلْ فَمَنْ يَمْلِكُ لَكُمْ مِنَ اللَّهِ شَيْئًا إِنْ أَرَادَ بِكُمْ ضَرًّا أَوْ أَرَادَ بِكُمْ نَفْعًا بَلْ كَانَ اللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرًا؛^۴ به‌زودی متخلفان از اعراب بادیه‌نشین (عذرتراشی کرده) می‌گویند (حفظ) اموال و خانواده‌های ما، ما را به خود مشغول داشت (و نتوانستیم در سفر حدیبیه تو را همراهی کنیم)، برای ما طلب آمرزش کن. آن‌ها به زبان خود چیزی می‌گویند که در دل ندارند. بگو چه کسی می‌تواند در برابر خداوند از شما دفاع کند، هر گاه زیانی برای شما بخواهد و یا اگر نفعی اراده کند (مانع گردد) و خداوند به همه کارهایی که انجام می‌دهید، آگاه است.

انسان در برابر کسانی که نسبت به آن‌ها بدی و خطایی کرده است، باید به‌صورت صادقانه و خالصانه عذرخواهی کند؛ یعنی در عذرخواهی تنها باید کسب رضایت طرف مقابل را در نظر بگیرد. مهم‌ترین نشانه صداقت و خلوص، آن است که اشتباهات خود را تکرار نکند و درصدد

۱. محمد بن محمد مفید، الإختصاص، ص ۳۴۲.

۲. روم: ۵۷.

۳. غافر: ۵۲.

۴. فتح: ۱۱.

اصلاح رویه گذشته خود باشد.^۱

۳. عذرخواهی باید آزادانه و واقعی باشد

عذرخواهی نباید اجباری باشد؛ بلکه شخص باید با رضایت و از روی علم به خطا و پشیمانی خود عذرخواهی کند. اگر عذرخواهی از روی اجبار و اکراه و یا خدای ناکرده از روی تمسخر و شوخی باشد، نه تنها فایده‌ای ندارد؛ بلکه موجب ناراحتی بیشتر و دوری و کینه خواهد شد.

هر که را رنجانده‌ای عذرش بخواه تا نباشد خصم تو در عرصه گناه^۲

مرحوم سلطان الواعظین شیرازی نقل می‌کند:

زمانی که کتاب مفاتیح‌الجنان تازه منتشر شده بود، روزی در سرداب سامرا آن را در دست داشتم و مشغول زیارت بودم. دیدم شیخی با قبای کرباس و عمامه کوچک نشسته و مشغول ذکر است. شیخ از من پرسید: این کتاب از کیست؟ گفتم: از محدث قمی، آقای حاج شیخ عباس است و شروع به تعریف وی کردم. شیخ گفت: این قدر هم تعریف ندارد، بی خود تعریف می‌کنی. من ناراحت شدم و گفتم: آقا، برخیز و برو. کسی که پهلوی من نشسته بود، دست به پهلویم زد و گفت: مؤدب باش. ایشان خود محدث قمی، آقای حاج شیخ عباس هستند. من فوراً برخاستم و با آن مرحوم روبوسی کردم و عذر خواستم و خم شدم که دست ایشان را ببوسم، ولی آن مرحوم نگذاشت و خم شد دست مرا بوسید و گفت: شما سید هستید.^۳

فضیلت عذرپذیری و راه‌های ایجاد آن

همان‌گونه که عذرخواهی امری ضروری است، پذیرش عذر نیز امری پسندیده و خوب است؛ زیرا این امر نشانه بالندگی و رشد اخلاقی انسان است؛ یعنی پذیرنده عذر نشان می‌دهد که از نظر فضایل اخلاقی تا چه اندازه رشد کرده است. همچنین این امر سبب می‌شود که کینه‌ها و کدورت‌ها از بین برود. امام علی علیه السلام فرموده است: «إِقْبَلْ أَعْدَاكَ النَّاسِ تَسْتَمْتِعَ بِإِخَائِهِمْ وَالْقَهْمُ

۱. پایگاه خبری بلاغ، «شرح و تفسیر هفت حقوق اجتماعی و اخلاقی در دعای سی و هشت صحیفه سجادیه، قسمت دوم»، ۱۴۰۰/۰۶/۱۰، کد خبر: ۱۶۴۰۴.

<https://www.balagh.ir/content/16404>

۲. عطار نیشابوری، پندنامه، در بیان عاقبت‌اندیشی.

۳. گروهی از نویسندگان، ستارگان حرم، ج ۴، ص ۱۷۶.

بِالْبِشْرِ تُمِثُ أَضْغَانَهُمْ؛^۱ عذرخواهی مردم را بپذیر تا از برادری آنان بهره‌مند شوی و با آنان با چهره باز برخورد کن تا کینه‌های آنان را از بین ببری». برای ایجاد فرهنگ پذیرش عذر، راه‌های متعددی وجود دارد که به برخی از آن‌ها اشاره می‌شود.

۱. مهارت‌آموزی

یکی از راه‌های مهم ایجاد فرهنگ عذرپذیری، مهارت‌آموزی است؛ یعنی انسان بیاموزد که چگونه عذرخواهی کند و چگونه عذرخواهی دیگران را بپذیرد و نسبت به خطاکار گذشت داشته باشد. در آموزه‌های دینی نیز به پذیرش عذر تأکید و به چگونگی عذرخواهی اشاره شده است؛ برای مثال در آیه ۲۹ سوره یوسف می‌خوانیم: «يُوسُفُ أَعْرِضْ عَنْ هَذَا وَاسْتَغْفِرِي لِذَنْبِكِ إِنَّكِ كُنْتِ مِنَ الْخَاطِئِينَ؛ ای یوسف! از این [پیشامد] روی بگردان و تو [ای زن] برای گناه خود آمرزش بخواه که تو از خطاکاران بوده‌ای». انسان باید بیاموزد که چگونه پوزش دیگران را بپذیرد و گذشت داشته باشد؛ زیرا بخشش دیگران به معنای ایجاد انگیزه برای بازگشت در مسیر درست و جبران خطا و اشتباه آنان است. امام حسین علیه السلام درباره مهارت عذرپذیری فرموده است: «اگر شخصی در گوش راستم مرا دشنام دهد و در گوش چپم معذرت‌خواهی کند، از او گذشت می‌کنم؛ زیرا پدرم علی علیه السلام از جدم رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم روایت کرد کسی که عذرخواهی دیگران را چه موجه و چه ناموجه نپذیرد، بر حوض کوثر وارد نخواهد شد». ^۲ امام علی علیه السلام نیز فرموده است: «در گذشته برادری دینی داشتم... او هیچ کس را بر کاری که می‌شد در آن عذر آورد، سرزنش نمی‌کرد و صبر می‌کرد تا عذر او را بشنود». ^۳ امام حسن مجتبی علیه السلام نیز فرموده است: «در عقوبت کسی که به تو بدی کرده، عجله نکن و (با بزرگواری خود) یک راه پوزشی برای او باقی بگذار». ^۴ امیر مؤمنان علی علیه السلام به فرزندش محمد بن حنفیه سفارش کرده و فرموده است: «پوزش کسی را که از تو عذرخواهی می‌کند، بپذیر تا شفاعت نصیب تو گردد». ^۵ آن حضرت به کسانی که عذر دیگران را نمی‌پذیرند، هشدار می‌دهد و می‌فرماید: «مَا أَفْبَحَ الْعُقُوبَةَ مَعَ الْإِعْتِدَارِ؛^۶ چقدر زشت و نارواست که انسان گنهکاری را که از او پوزش می‌طلبد، عقوبت

۱. عبدالواحد بن محمد تمیمی آمدی، غررالحکم و دررالکلم، ص ۱۹۲.

۲. نورالله شوشتری، احقاق الحق، ج ۱۱، ص ۴۳۱.

۳. عبدالواحد بن محمد تمیمی آمدی، غررالحکم و دررالکلم، ص ۵۴۱.

۴. محمدباقر مجلسی، بحارالانوار، ج ۷۸، ص ۱۱۳.

۵. محمد بن علی صدوق، من لا یحضره الفقیه، ج ۴، ص ۲۷۹.

۶. عبدالواحد بن محمد تمیمی آمدی، غررالحکم و دررالکلم، ص ۲۴۱.

نماید».

چو یار بر سر صلح است و عذر می‌طلبید توان گذشت ز جور رقیب در همه حال^۱

بر این اساس اگر به کودکان و نوجوانان آموزش داده شود که چگونه با عملی ساده چون پوزش‌خواهی و یا پذیرش آن، می‌توانند از پیامدهای زیانبار خطا و اشتباه جلوگیری کنند. در این صورت بسیاری از مشکلات کنونی جامعه حل می‌شود. سیاستمداران و دولتمردان در سطوح عالی و رسمی کشور نیز می‌توانند با پوزش‌طلبی، از مردم بخواهند تا از خطا و اشتباه آنان چشم‌پوشی کنند تا هم زمینه ادامه فعالیت‌های خویش را فراهم آورند و هم از افزایش تنش‌ها و چالش‌ها جلوگیری به عمل آورند. بنابراین لازم است جامعه اسلامی و قرآنی خود را با مهارت عذرخواهی و عذرپذیری تقویت کنیم و در مسیر بالندگی و رشد قرار دهیم.^۲

۲. توجه به آموزه‌های قرآنی

در آموزه‌های دینی نه تنها بر عذرپذیری به عنوان یک سنت حسنه و عمل صالح و فضیلت احسانی و اکرامی تأکید شده است؛ بلکه از مردم خواسته شده تا برای کسی که عذر می‌آورد، بهانه‌ای جور کنند تا به شکلی عذرش را بپذیرند. اگر کسی خطا کرده و پشیمان است و نمی‌داند چگونه عذرخواهی کند، به او پیام‌موزید و تلقین عذر و بهانه کنید. قرآن کریم خداوند را با اسمایی مانند «تواب»، «عفو» و «غفور» معرفی می‌کند که بیانگر نقش عذرپذیری است. به تعبیر سعدی «خداوند بخشنده دست‌گیر؛ کریم خطاب‌بخش پوزش‌پذیر».

اگر خداوند خود را به تواب معرفی می‌کند، به این معناست که پذیرش پوزش و عذرخواهی، امری مهم است. خداوند متعال نیز خود را به غفوریت می‌ستاید تا بیان کند که از هر خطا و اشتباهی می‌گذرد؛ چنانکه قرآن کریم می‌فرماید: «وَلْيَغْفُوا وَلْيَصْفَحُوا أَلَا تُحِبُّونَ أَنْ يَغْفِرَ اللَّهُ لَكُمْ؟^۳ و باید عفو کنند و درگذرند، آیا دوست نمی‌دارید که خداوند بر شما ببخشد». یکی از اصول مهم تربیت این است که مربی هرگز راه اصلاح را نبندد و شخص مورد تربیت احساس کند که همواره راه اصلاح و تربیت باز است. اگر راه اصلاح بسته شود، کسی که آلوده گناه شده است؛ از ارتکاب بیشتر گناهان باکی ندارد، اما اگر راه بازگشت باز باشد و همیشه روزنه‌ای به

۱. شمس‌الدین محمد حافظ شیرازی، غزلیات حافظ، غزل شماره ۳۰۳.

۲. سایت کیهان، «آداب و احکام عذرخواهی و عذرپذیری»، ۱۳۶۴/۱۲/۰۱، کد خبر: ۶۸۸۰۵.

<https://kayhan.ir/fa/news/68805/>

۳. نور: ۲۲.

سوی اصلاح و رستگاری وجود داشته باشد، گناکاران سعی می‌کنند کمتر آلوده شوند و امید به نجات داشته باشند و به سوی خدا بازگردند.

اشاره و تأکید خدا به توبه‌پذیری، نوعی آموزش به انسان‌هاست که در روابط خود عذرپذیری را تمرین کنند تا جامعه رو به صلاح پیش رود. از نگاه اسلام برای اینکه خودتان نیز مورد رحمت قرار گیرید، به دیگران رحمت داشته باشید. بر اساس این اصل کسی که عذر دیگری را می‌پذیرد، خودش در شرایط مشابه نیز عذرش پذیرفته می‌شود. کسی که پوزش دیگران را نمی‌پذیرد، باید بداند خداوند نیز عذرش را نخواهد پذیرفت. امیرالمؤمنین علیه السلام در این باره فرموده است: «اُرْحَمُ تُرْحَمُ؛^۱ رحم کن تا به تو رحم شود». بنابراین آدمی همان‌گونه که انتظار دارد خداوند متعال عذر او را بپذیرد و از خطایش درگذرد، باید خود عذرپذیر دیگران باشد.

۳. توجیه لغزش

یکی از راه‌های ایجاد فرهنگ عذرپذیری، توجیه لغزش طرف مقابل است؛ چنانکه در آموزه‌های دینی تأکید شده است که برای خطای دیگران عذر بتراش. از این رو در گزاره‌های دینی نیز به عذرپذیری و توجیه آن سفارش شده است؛ چنانکه امیرمؤمنان علیه السلام فرموده است: «اَقْبِلْ عُدْرَ أَخِيكَ فَإِنْ لَمْ يَكُنْ لَهُ عُدْرٌ فَالْتِمِسْ لَهُ عُدْرًا؛^۲ عذر برادر خود را بپذیر و اگر او عذری نداشت، برای خطای او عذری بتراش». در این راستا قرآن در برخی از موارد برای عذرپذیری، بعضی توجیهاات را می‌پذیرد که برخی از آن‌ها عبارتند از:

- الف) جهالت: «إِنَّمَا التَّوْبَةُ عَلَى اللَّهِ لِلَّذِينَ يَعْمَلُونَ السُّوءَ بِجَهَالَةٍ؛^۳ پذیرش توبه از سوی خدا، تنها برای کسانی است که کار بدی را از روی جهالت انجام می‌دهند»؛
- ب) اضطرار و ضرورت: «فَمَنْ اضْطُرَّ غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ؛^۴ (ولی) آن کس که مجبور شود، در صورتی که ستمگر و متجاوز نباشد، گناهی بر او نیست»؛
- ج) اکراه و اجبار از سوی دیگری؛^۵
- د) بیماری؛^۶

۱. محمد بن علی صدوق، الامالی، ص ۲۱۰.

۲. محمدباقر مجلسی، بحارالانوار، ج ۷۴، ص ۱۶۵.

۳. نساء: ۱۷.

۴. بقره: ۱۷۳.

۵. نحل: ۱۰۶؛ نور: ۳۳.

۶. بقره: ۱۸۵ - ۱۸۳ و ۱۹۶؛ مزمل: ۲۰.

ه) فراموشی و نسیان^۱ و غیره.

۳. توجه به تعالیم اهل بیت علیهم السلام

یکی از راه‌های ایجاد فرهنگ عذرپذیری، بهره‌گیری از آموزه‌های اهل بیت علیهم السلام است که این امر در قالب گفتار و رفتار ارائه شده است. اهل بیت علیهم السلام به ما آموخته‌اند که جرئت عذرپذیری را در خود نهادینه کنیم تا اگر کسی از ما عذرخواهی کرد، عذر او را بپذیریم. از سوی دیگر امامان علیهم السلام خود عذر دیگران را می‌پذیرفتند تا فرهنگ عذرپذیری را در جامعه نهادینه کنند. امام علی علیه السلام فرموده است: «أَعْقَلُ النَّاسِ أَعَذُّهُمْ لِلنَّاسِ؛^۲ خردمندترین مردم کسی است که عذر دیگران را بیشتر پذیرد». بخشایش و گذشت، نشانه روح بلند و مناعت طبع و فضیلتی اخلاقی است. اگر شما دوست دارید اگر درباره کسی خطا کردید، بزرگواری کند و عذر شما را بپذیرد؛ شایسته است خودتان نیز از قبول عذر دیگری کوتاهی نکنید. امام سجاد علیه السلام فرموده است: «وَإِنْ شَتَمَكَ رَجُلٌ عَنْ يَمِينِكَ ثُمَّ تَحَوَّلَ إِلَى يَسَارِكَ فَأَعْتَذِرْ إِلَيْكَ فَأَقْبَلْ عُذْرَهُ؛^۳ اگر کسی از سمت راست تو به تو دشنام داد، سپس به سمت چپ تو رفت و از تو عذرخواهی کرد، عذرخواهی اش را بپذیر»؛ چنانکه پذیرش عذرخواهی حُر توسط امام حسین علیه السلام و پوشش‌پذیری امام حسن مجتبی علیه السلام از آن مرد شامی که حضرت را مورد فحاشی قرار داده بود و...، الگویی برای همه مسلمانان جهان است.

۴. توجه به آثار عذرپذیری

قبول معذرت‌خواهی موجب می‌شود ناهنجاری‌ها به هنجار تبدیل شود؛ زیرا وقتی شخص عذرخواهی می‌کند، در حقیقت خطای خود را پذیرفته است و این مسئله، گامی به سمت بهبود جامعه است؛ چنانکه امام سجاد علیه السلام فرموده است: «هیچ کس نباشد که از تو معذرت‌خواهی کند، مگر اینکه عذرش را بپذیری؛ اگر چه بدانی که دروغ می‌گوید».^۴ به نظر می‌رسد کلام حضرت، نوعی مصلحت‌گرایی اخلاقی است؛ یعنی ارزش بالاتری به نام چشم‌پوشی از خطا به ارزش رک‌گویی ترجیح داده می‌شود. امیرالمؤمنین علیه السلام به فرزند خویش فرمود: «عذرخواهی معذرت‌خواه را بپذیر، چه راست گوید و چه دروغ، تا شفاعت [رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم] شامل حال تو گردد».^۵

۱. بقره: ۲۸۶.

۲. عبدالواحد بن محمد تمیمی آمدی، غررالحکم و دررالکلم، ص ۱۹۳.

۳. حسن بن علی ابن‌شعبه حرانی، تحف العقول، ص ۲۸۲.

۴. محمد محمدی ری‌شهری، میزان الحکمه، ج ۳، ص ۱۸۵۹.

۵. محمد بن حسن حر عاملی، وسائل الشیعه، ج ۱۲، ص ۲۱۷.

فهرست منابع

کتاب

۱. ابن شعبه حرانی، حسن بن علی، تحف العقول، ترجمه حسین اعلمی، تهران: نشر آفرند، ۱۳۸۳ ش.
۲. تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد، غررالحکم و دررالکلم، قم: دارالکتاب الاسلامی، ۱۴۱۰ ق.
۳. حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه، قم: مؤسسه آل‌البتین علیه السلام لاحیاء التراث، ۱۴۱۶ ق.
۴. شریف الرضی، محمد بن حسین، نهج البلاغه، تصحیح: صبحی صالح، چاپ اول، قم: هجرت، ۱۴۱۴ ق.
۵. شوشتری، نورالله، احقاق الحق، قم: کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی، ۱۴۰۹ ق.
۶. صدوق، محمد بن علی، من لا یحضره الفقیه، نجف اشرف: مکتبه الحیدریه، ۱۳۸۵ ق.
۷. گروهی از نویسندگان، ستارگان حرم، چاپ اول، قم: زائر، ۱۳۷۴ ش.
۸. مجلسی، محمدباقر، بحارالانوار، [بی‌جا]: مکتبه الاسلامیه، ۱۳۸۶ ق.
۹. محمدی ری‌شهری، محمد، میزان الحکمه، قم: دارالحدیث، ۱۳۸۶ ش.
۱۰. مفید، محمد بن محمد، الاختصاص، تصحیح علی‌اکبر غفاری و محمود محمدی زرنندی، چاپ اول، قم: المؤتمر العالمی لالفیه الشیخ المفید، ۱۴۱۳ ق.

سایت‌ها

۱. پایگاه خبری بلاغ، «شرح و تفسیر هفت حقوق اجتماعی و اخلاقی در دعای سی و هشت صحیفه سجادیه، قسمت دوم»، ۱۴۰۰/۰۶/۱۰، کد خبر: ۱۶۴۰۴.
۲. سایت کیهان، «آداب و احکام عذرخواهی و عذرپذیری»، ۱۳۶۴/۱۲/۰۱، کد خبر: ۶۸۸۰۵.